

Datum: 8 september

Plaats: Het Lage Noorden, Marrum

SAMENVATTING

Doel

Het doel van het Waddenatelier is een bijdrage te leveren aan het borgen van de ruimtelijke kwaliteit in het Waddengebied; vooral door kennis over het gebied samen te brengen en te inspireren; door 'aan de voorkant' mee te denken over meer integrale oplossingen, vanuit de kwaliteiten van het Waddengebied.

Kernwaarden en landschappelijke karakteristieken

- Kernwaarden (duisternis, ruimte en weidsheid, stilte) moeten beter worden beschermd en zelfs verder ontwikkeld (zie ook motie Tweede Kamer). Hier zijn kaarten en onderzoek voor nodig, maar ook ambassadeurs en activisten. Als voorbeeld werd genoemd dat het windmolenpark van Friesland een radar heeft gekregen, die ervoor zorgt dat de rode verlichting alleen aanspringt als er een vliegtuig in de buurt is.
- Er is sprake van bijvoorbeeld veel verschillende soorten openheid (van eindeloze weidsheid tot omsloten openheid in veel vormen)
- De landschappelijke karakteristieken van de Waddenkust gaan teveel over details en subtiliteiten, zoals de plaatsing van elk bankje, bordjes en artistieke uitingen.
- De historische gelaagdheid van dit kustlandschap en de subtiele hoogteverschillen. Elke Waddenregio heeft zijn eigen entiteit. Wellicht vraagt dit om een soort 'Beeldkwaliteitsplan van negen Waddenregio's'.
- Den Helder worden gezien als het (vanuit de randstad) bereikbare startpunt van de (internationale) waddenkust, het plan Waddenbaai kan daar aan bijdragen

Een breed gedeeld toekomstbeeld 2050

- Om plannen te beoordelen is er naast een kaart van de bestaande kwaliteiten en waarden ook veel behoefte aan een breed gedeeld toekomstbeeld, waar naartoe kan worden gewerkt.
- Richting de toekomst zou er parallel, op twee snelheden, moeten worden toegewerkt naar 2050 en 2100. En dan beschouwen we tot aan 2050 als 'de tussentijd' waarin ons huidige systeem nog houdbaar is. Als we pas in 2050 aan de grote veranderingen beginnen, zijn we te laat.
- Voor zover onze kennis aan de tafels reikte, slibt het oostelijk deel van de Waddenzee tot 2050 dicht en zakt het daarna langzaam verder weg onder water.

Water- en waddensysteem voor negen Waddenregio's

- De Waddensysteem is in zijn functioneren geheel afhankelijk van de Noordzee in het watersysteem binnendijs het veengebied (als toekomstige sponszone) in het zuiden. In Groningen grenst deze aan het hoger gelegen Drents Plateau en in Fryslân aan het lagere gelegen waterrijke merengebied. Deze moeten ook in het kaartbeeld meegenomen worden.
- Het vermoerassen van de veengordel is een 'langzaam' plan, dat voor 2100 voltooid moet kunnen zijn, samen met het afbouwen van de drinkwateronttrekking. Dan hoeft het Lauwersmeer niet meer als zoetwaterreservoir gebruikt te worden en is het in de toekomst mogelijk om het met de Waddenzee weer te verbinden.
- De voorstellen voor het Amstelmeer kunnen aansluiten bij de ideeën die voor het Lauwersmeer worden ontwikkeld.
- In de tussentijd zit er waddenbreed een grote potentie in slimme en precieze lokale maatregelen. Zoals meer sloten en bestaande watergangen verbreden. Agrariërs op eigen erf faciliteren om

wateropslag te realiseren. Afsluitbare drains zodat last-minute drainage mogelijk is en de bodem zo lang mogelijk nat blijft. Waar mogelijk waterpeilen verhogen.

Verduurzamen van mobiliteit

- Ook is interessant om in te zetten op gebiedsspecifieke mobiliteit: liften i.p.v. met de bus (sociale + toeristische campagne), kabelbaan naar de eilanden om geen kunstmatige vaargeulen in stand te moeten houden, kleinere landbouwmachines door automatisatie (kunstmatige intelligente met robots en drones, etc.)

Verziltting

- Verziltting vraagt ook om precisie- oplossingen; werkelijke verziltting duikt heel lokaal op en daar kan dus ook heel lokaal op worden gereageerd.

OCHTENDPROGRAMMA | Van basiskaart naar ruimtelijk raamwerk voor de Waddenkust

In de ochtend richt het Waddenatelier zich op het vormen van een gedeelde blik op de kwaliteiten van de waddenkust vanuit de historie en de ondergrond. Er wordt gewerkt aan een legenda voor de karakteristieke kenmerken Waddenkust. Dit zou de basis kunnen zijn voor gesprek over toekomstige ontwikkelingen. Inspiratie voor het waddenatelier? Welke casussen inbrengen bij Waddenatelier?

Paul Mijland geeft een presentatie als coördinator van de Waddenprovincies over de agenda en het uitvoeringsprogramma.

Het Waddenatelier staat genoemd in de [Agenda voor het Waddengebied 2050](#) en het [Uitvoeringsprogramma Waddengebied 2021-2026 Koersen naar een veilig, vitaal en veerkrachtig Waddengebied in 2050](#)

Vervolgens geeft Martijn Oosterhuis van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) een presentatie over de rol van de RCE, het belang van erfgoed in het denken over de toekomst en laat hij een aantal fragmenten uit het [Bronnenboek Waddenkust](#) zien, waarin de beschikbare en gefragmenteerde informatie over de geschiedenis van de Waddenkust digitaal wordt ontsloten.

In de Landschapstriënnale 2023 is het Waddenatelier onderdeel van het PANORAMA programma, waarin het de schakel vormt tussen de Summerschool, waar studenten vrij konden denken en schetsen aan de toekomst voor de Waddenkust en het Toekomstatelier NL2100 onder leiding van Jannemarie de Jonge. Uiteindelijk leiden alle schakels in PANORAMA tot een vergezicht voor de Waddenkust wat tijdens het Waddensymposium op 29 september 2023 zal worden gepresenteerd. In haar presentatie gaat Els van der Laan in op de regionale kernkwaliteiten en doet ze een voorzet voor een legenda voor een (nieuwe basiskaart) landschap en erfgoed voor de Waddenkust:

Legenda

1. Gebiedsindeling, Waddenkustregio's
2. Water- en bodemsysteem leidend
3. Landschappelijke karakteristieken
4. Kernwaarden donkerte, weidsheid en openheid, rust

Na de presentaties gaan de groepjes in gesprek over de legenda, worden casussen besproken die interessant kunnen zijn voor een volgend Waddenatelier en wordt ook de rol van het Waddenatelier besproken.

Terugkoppeling groep 1 (onder begeleiding van Peter Veenstra)

Goede discussie over legenda, casussen en rol waddenatelier,

Waarvoor kan een Waddenatelier ingezet worden?

- Probleemgevallen, waar worstel je mee? (dat levert een gesprek op over tegenstellingen) – van 4 naar 7 brengen
- Versnellen (hotspots met grote kansen) – van 9 naar 9,5 brengen

Casussen

- Vaarverbinding: groot project
- Aanlanding wind (kabels) Eemshaven
- Wind op land (er gebeurt al zoveel) ... moeilijk
- Programma 2050, natuur, leefbaarheid, EemsDollard 2050
- Lauwersmeer = hotspot
- Verzilting?
- NOVEX: opgaven in beeld?
- Gaswinning
- Zoet-zout: Holwerd, Harlingen
- Bedreigingen wrakken
- Bereikbaarheid & baggeren & Unesco discussie
- Strandtenten
- Kunstwerken: hoe ver gaan we? Wanneer is het te veel? Vraag dit om een 'verzadegingskaart'?

Legenda

- Kernkwaliteiten horen erbij!
- Openheid zie je niet meer als je inzoomt. Openheid heeft veel verschillende vormen. Hoe open is het landschap? 3D-kaart
- Kwaliteit van het landschap is subtiel. Gaat over verfijning. Kan deze kaart dat laten zien?
- Hoe de tijd verdwijnt uit het landschap
- Vraag om een BKP ipv een kaart. Is er niet voor de hele Waddenkust
- Kernwaarden opnemen in de kaart (is het een set kaarten, bronnenboek?) Maar waar vinden we de donkerte? Er zijn verschillende vormen van openheid.
- Hemelhelderheidskaart is er al.
- Historische gelaagdheid als belangrijke waarde
- Moeilijke dossiers → hoe voorkom je dat er in een Waddenatelier gewerkt wordt aan verfijnen van dijken en dat tegelijkertijd iemand een windmolenpark tekent. Vraagt dit om een bepaald activisme?

Wie is activistisch? Als het gaat om het beschermen van de Waddenzee. Elke organisatie heeft activistische mensen die kunnen agenderen.

Basiskaart Landschap en Erfgoed: is het vertrekpunt.

→ met drie provincies gekeken naar de waarden (fysieke landschappelijke kwaliteiten) Dynamiek is duidelijk herkenbaar. Vertrekpunt voor de gesprekken die gevoerd worden. Onder die kaart hangt nog veel meer data. Het is meer het vormen van een beeld over het landschap en het erfgoed. Als vertrekpunt voor gesprekken over hoe het zich moet ontwikkelen. Het is een momentopname. Wat springt er nu uit?

→ Unesco moet worden aangegeven. Kernwaarden → aanvullend onderzoek

Longlist Waddenatelier:

- Landschapsbiografieën
- Kwaliteitsplannen
- Basiskaart is bewust, kennis is er wel
- Werkwijze wordt nog ontwikkeld
- Gebruik maken van wat er is

- Ruimtelijke kwaliteit → Omgevingskwaliteit
- Het moet geen conserverende werking hebben
- Wervend perspectief
- Vliegtuigwrakken wel zo relevant?

Terugkoppeling groep 2 (onder begeleiding van Els van der Laan)

Water en bodemsysteem heeft een reliëfkaart nodig

Kwelsystemen en afvoersystemen → Watersysteem goed in beeld brengen.

Water en bodemsysteem in combinatie met de identiteit van de regio op kaart zetten

- Gesprekken gehad over donkerte → kaart met lichtbronnen?
- Openheid

Kaarten/lagen:

- UNESCO
- Reliëf
  - o dijken over tijd (opslibben geeft reliëf van nu)
  - o hoogte en laagte
- 'objectieve' lichtkaart/donkerte kaart
  - o Donkerte
  - o Windmolens/energielandschappen
  - o Lichtinvloeden
    - Kassen
    - Windmolen
    - Vuurtorens
    - Dorpen/steden
    - Havengebieden
- Provincie Groningen: kwaliteiten die we nu zien (zonder belevingswaarde) lagen als geomorfologie + reliëf
- Waddengemeenten:
  - o Oudste kaart: voor regie van de mens
  - o Kaart provincie (basiskaart): mens begint regie te voeren
  - o Onderlegger: mens heeft maximale regie
  - o Hoe komt dynamiek tot stand? Natuur of maatschappelijk: door voorgaande generatie bewoners.
  - o Succesvolle slag maken door: snapt hoe de omgeving ingewikkeld is, snapt hoe mensen werken, snapt hoe verder
- Provincie Groningen: waar zit gezamenlijk draagkracht voor duurzame initiatieven.
- Waddengemeenten: oude landkaart met icoontjes over typering koppelen met waarom (bodem? Blijft dat?)
- Els: Schijf van de vijf, voedsel per regio die prachtig naar voren komt maar transitie
- Provincie Friesland: Hoe kan invloed van Waddenzee/Noordzee op de kust komen? (zoet/zout overgangen, Lauwersmeer- Afsluitdijk. Wat is nodig?)
- Els: Wat is nu nodig? Daar ruimte aan geven? Welke landschappen leveren potentieel voor meer zoet-zout? Wat is potentie water- en bodemsysteem?

Welke laag mag niet ontbreken?

- UNESCO
- Dynamiek: natuurlijk (vb lopende wadplaten) Nu te veel verborgen
- Wat is binnendijks natuurlijke dynamiek?
- Hoogtekaart geeft toekomst weer
- Reliëfkaart (niet 100 jaar terug, maar 100 jaar vooruit)
- Hoogte en laagte

MIDDAGPROGRAMMA | Adaptief ruimtelijke raamwerk (versterken van karakteristieke kenmerken Waddenkust)

Peter Veenstra vraagt de deelnemers in de middag te werken aan een antwoord op de volgende vragen:

- Hoe kunnen we het ruimtelijk raamwerk *future proof* maken?
- Welke transities zijn belangrijk voor het adaptief ruimtelijk raamwerk?
- Hoe benutten we de kernwaarden van de Waddenkust bij deze nieuwe ontwikkelingen?
- Kan het raamwerk helpen gewenste toekomstige ontwikkelingen te versnellen?
- Hoe kan ontwerponderzoek bijdragen aan het ontwikkelen van een adaptief ruimtelijk raamwerk?
- Wat willen we meegeven aan het toekomstatelier?

Inspirerende presentaties om de vragen te kunnen beantwoorden

Remco van der Togt (Bureau Strootman) en Jandirk Hoekstra (H+N+S) geven presentaties over klimaatadaptie in relatie tot de Waddenkust. Beide strategieën richten zich op 2050 en sluiten op elkaar aan. De deelnemers worden geïnspireerd om in werkgroepen na te denken over strategieën voor 2050 in drie groepen. Elke groep kijkt naar een van de Waddenprovincies.

Observaties, conclusies en ideeën uit de drie groepen

Groningen:

- 2050 – Tussenperiode, grote transitie komt daarna.
- In 2050 moet je al bezig zijn met 2100
- Op twee verschillende snelheden aan landschap werken. (2050 en 2100)
- WAD: eerst opslibben en dan verdrinken: LT opbouwen zoetwaterbuffer in veengebieden. In relatie tot ecologie. Leefgebied voor grutto verdwijnt bij verdrinken, dat zou deze wetlands kunnen opvangen.
- Discussie rondom Lauwersmeer. Geboren uit natuurambitie, maar geen haast. Langzaam getij binnen laten en verzouten. (bezwaren: zoetwatervoorziening boeren en verzilting eromheen) Maar zoetwatervoorraad zou op andere plek kunnen ontstaan. Op korte termijn richten op slimmer en duurzamer maken van landbouw, sluiten van kringlopen en precieze manier van waterhuishouding. Tot op kleinste schaalniveau met de boeren in het gebied. Maren en opvaarten spelen daarbij een belangrijke rol.

Fryslân:

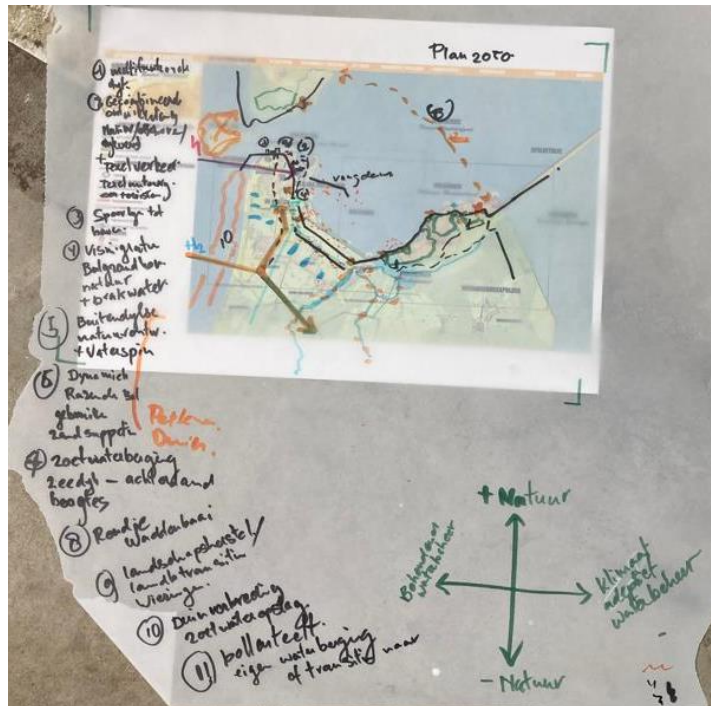
- Mobiliteit. Het varen naar eilanden op bepaalde tijden. Als je systeem verzint waarbij je daar niet meer van afhankelijk bent. Met kabelbaan naar Ameland? Vervoersbeweging met de mensen minder maken. Dan alleen nog vervoer met goederen met hoog water. Minder afhankelijk van tijden> Aanvoer ook meer verspreid. Kabelbaan vanuit Holwerd zelf.
- Minder OV. Stroken waar niet veel mensen wonen, maar waar wel mensen doorheen rijden wordt het liftland. Jongeren liften nu ook, omdat er geen OV rijdt. Toeristen doen dat niet zo snel nu. Als je het liftland zou noemen, zou het meer uitnodigend zijn. Of met speciale voertuigen werken.
- Kleine voertuigen als tegendruk tegen verzilting van deze grond. Kracht van grond is te weinig voor de huidige manier van landbouw bedrijven. De landbouwwerktuigen zijn te groot. Ook voor de dijken/weggetjes. Heeft veel impact. Robotisering kan leiden tot kleiner voertuigen.
- Drainageachtige oplossingen kunnen ook behulpzaam zijn tegen verzilting.
- Mobiliteit heeft veel invloed op de schaal. Kleinschaligheid en fijnmazigheid staat op
- Landbouw op veengebieden vraagt andere benadering.
- Bergingsgebieden inrichten, historisch gezien voorstelbaar. Wel grote impact.

Noord-Holland

- Waddenbaai 2050
- Nog niet actief werken aan allerlei waterbeschermingsmaatregelen voor zeespiegelstijging. Wel invloeden waarschijnlijk.
- Provincie bezig met studie naar binnenduinrand. Daar wordt ook de relatie met het wad getekend. Mogelijkheid om van scenario naar scenario te switchen. Door vooruitkijken kunnen we kijken of maatregelen die we in 2025 nemen ons niet belemmeren in 2075.
- 2050: transitie in Den Helder. Aanlanding energie van zee. Multifunctionele dijk. Nagedacht over ontwikkeling van Texel. Texel autovrij. Transportsysteem van toerisme werkt anders. (doortrekken spoorlijn vanuit de haven)
- Watersysteem interessante ontwikkeling. Waterschap werkt aan vismigratie zoet=zoutovergang in combinatie met gemaal. Meer natuurlijke invulling. Oude krekensysteem naar Kolhorn weer oppakken. Verruiming van het watersysteem. Nog meer hoogwatervluchtplaatsen.
- Hele dynamiek rond razende bol inzetten met soort zandmotor om hogere plekken te creëren in het wadengebied.

- Aan de kant van de Waddenzee zijn de dijken nu strak, maar daar zou je meer natuurlijke dynamiek kunnen hebben. Er ligt een onderwaterdam die daar een goede start zou kunnen zijn (denk aan Markermeer/Markerwadden)
- Huidige waterlopen liggen los van Noord-Hollandskanaal, daardoor bij strakste deel Balgzanddijk zou je dat al interpreteren als een twee dijkenstelsel.
- Rondje Waddenbaai afgerond, aantrekkingskracht op agrotourisme.
- Bollensector neemt steeds meer ruimte in. Op een gegeven moment verdwijnt dat, want de grond wordt te zilt. Telers zullen hun eigen watersystemen gaan aanleggen.
- Motor: economische ontwikkeling (door toerisme, maar ook marine).
- Natuurgebied meer toegankelijk maken voor bewoners.
- Werken aan waterbeheer.

Wat geven we mee aan het toekomsttelier NL2100?

(de volgende stap in het PANORAMA-programma van de Landschapstriënnale 2023):

- Denken in tussentermijnen waarbij je de lange termijn niet uit het oog moet verliezen
- Denk aan een slimmer landschap, experimenten waarbij grote bewegingen langzaam beginnen, maar de precisie in watersysteem, mobiliteitssysteem en sociale en economische belangen mogen een prominentere rol spelen in de perspectieven. (Worden nu als tegenstrijdig beschouwd, maar zijn allebei nodig.)
- Ideeën kunnen uitgewerkt worden op gebiedsniveau of lokaal niveau. Maar er zijn ook vraagstukken waar je een ander schaalniveau voor nodig hebt. Wat zijn de vraagstukken die het niveau van het gebied overstijgen? Dat zou welkomme input zijn voor het Waddenatelier.
- Hou rekening met ondernemers en bevolking in het gebied
- Kijk voorbij de kleine schaal.
- Denk aan de verschillende gebruikers
- Let op: we maken altijd ruimtelijke verbeeldingen. Maar wat betekent het voor economie, draagvlak etc.

Vooraf werden de volgende stukken aan de deelnemers gemaald:

- [Bronnenboek](#)
- [Digitale Plannenparade](#)
- [Masterplan Kust en Erfgoed \(Strootman, 2014\)](#)
- [Klimaatadaptatie Waddenkustgebied in de 21ste eeuw \(Strootman, 2020\)](#)

Presentaties

- [Presentatie Peter Veenstra](#)
- [Presentatie Martijn Oosterhuis](#)
- [Presentatie Els van der Laan](#)
- [Presentatie Remco van der Togt](#)
- [Presentatie Jandirk Hoekstra](#)

Deelnemers

Peter Veenstra (moderator en curator Plannenparade)

Nancy Arkema ([L] verslag)

Jelmer Bokma ([L]2023 ondersteuning)

Els van der Laan ([L]2023)

Martijn Oosterhuis (RCE)

Paul Mijland (provincie Groningen)

Francien van Soest (provincie Groningen)

Hilde Kloosterziel (provincie Fryslân)

Martijn Iping (provincie Fryslân)

Michiel Veldkamp (provincie Noord-Holland)

Kaj Valk (Vereniging van Waddengemeenten)

Maud van Delden (Ministerie van I&W)

In de middag sluiten aan:

Jandirk Hoekstra (H+N+S)

Remco van der Togt (Bureau Strootman)

Jeannet Bijleveld (Wetterskip Fryslan)

Yasmin Veenstra (student Summerschool)

Frits op ten Berg (gemeente Den Helder)

Bert Harmelink ([L])

Arjan Conijn (Rijksuniversiteit Groningen)

An van Veen (Staatsbosbeheer)